

Васпитање емоција и уобличавање модерног грађанског идентитета код Срба

Апстракт: У раду се, у светлости историје формирања модерног грађанског идентитета, расправља о уобличавању новој схватања емоција и њиховој инструментализацији у сирашењу верских и државних реформи српске еџније у Хабзбуршкој монархији током 18. и у првим деценијама 19. века. У том контексту скреће се пажња на значај писане и визуелне културе за васпитање емоција.

Васпитање емоција имало је важну улогу у конституисању модерног грађанског идентитета, који међу српском етџијом у Хабзбуршкој монархији започиње да се уобличава током 18. века.¹ Култура тог века дуго је давала примат визуелном, па су самим тим спољашња форма личности и јавно лице личног идентитета истицани у први план. Типичан пример таквих формалних схватања је дидактични трактат *Пут к њосијојанији славе и истинном величешћу* Шарла Ролина, који је Павле Јулинац превео и штампао 1775. године. Физичко биће појединца, међутим, ни тада се не доживљава као празна љуштура, него као отелотворени симбол његовог унутрашњег истинског бића – бесмртне душе. Вечна душа без сумње ужива примат. Она води и контролише физичко тело сваког појединца, што непрестано наглашавају етички списи и њихова популарна амблематска тумачења.² У нововековној свести тело и душа и даље се доживљавају као два ентитета, и то не само у хришћанској морализаторско-дидактичној литератури него и у оној потоњој, просветитељској. Стару су-

---

¹ Рад је заснован на тезама изнетим у сажетом облику у: *Рађање модерне приватности. Приватни животи Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*, Клио, Београд 2006. (у штампи)

² D. Marsh, „Erasmus on the Antithesis of Body and Soul“, *Journal of the History of Ideas* 37 (1976), 673–688; A. Schorsch, „Emblematic and Allegorical Images of Body and Soul“, *Emblematic Perceptions, Essays in Honor of William S. Heckscher*, Ed. by P. M. Daly, D. S. Russell, Baden-Baden 1997, 159–188. О сагледавању супротности душа – тело у антрополошким теоријама: С. Lutz, G. M. White, „The Anthropology of Emotion“, *Annual Review of Anthropology* 15 (1986), 405–436, пос. 406–408.

бординираност задржава и Доситеј Обрадовић, па медитирајући над мајчиним гробом, суморно каже: „Шта је човеческо тело без словесне и разумне душе која га оживљава и у њему мисли? Ништа него смрадна хаљина, опредељена за црве, за трулост и за уничтоженије било на који му драго начин.“³

У популарном грађанском песништву с краја 18. века, када је потребно нагласити човекову целовитост, увек се помињу „и тело и душа“. Телесност и духовност, међутим, више нису одвојени. Човек се сагледава целовитије, мада и у том јединству постоји јасно првенство духовности. Ново је само питање како су душа и тело физички повезани. Савремена медицина све више се бави изучавањем и тумачењем тог односа, а одраз нових схватања и у докторској је тези првог српског школованог лекара Јована Апостоловића, званичног ново-садског физика.⁴ Постојање душе не доводи се у питање, али тумачења њене природе постају сложенија. Откриће крвотока и нервног система све више физички повезују душу и тело. Проблеми повезаности душе са срцем, средиштем емоција, и мозгом, средиштем ума, постају кључна питања модерне медицине, а самим тим и целокупне анализе о човековој природи.

Трагање за одговором на питање како душа осећа и мисли подразумевало је однос између емоција и разума. Дилема је била сасвим јасна: шта би требало да води човека кроз живот. Њено разрешење приватни је проблем сваког појединца, а најчешће се сагледавало као опредељење за једну од могућности. Млади, наравно, дају предност срцу и емоцијама. Они доносе срећу, али не увек. Старији се опредељују за мозак и разум, и морализаторски саветују: „Драге се мани,/ Свега се окани,/ Здрав ћеш ти бити,/ Мирно живити/ На свету.“, или: „Љубави се мани,/ Свега се окани,/ Разум имадеш,/ Са собом не знадеш,/ Управљај“.⁵ Ови стихови су популарна интерпретација тада актуелних неостојких схватања за која се залаже и Алексије Везилић у песми *О сїокојној жизни*.⁶ Педагогија покушава да изнађе право, односно компромисно решење и да га путем васпитања произведе у општеважећи систем вредности. У једној од најутичајнијих педагошких књига тог времена *Лавиринџу свеїа и рају срца* Јана Коменијуса тежи се помирењу емоција и разума, а трагање човека за смислом живота завршава се у скровишту његове духовности, срцу оплемењеном умом. Коменијусови идеали лако се и често препознају у култури српске етнице у Хабзбуршкој монархији, јер су били педагошка основа за уобличавање новог схватања личности. Фридрих Вилхелм фон Таубе, говорећи о потреби образо-

³ Д. Обрадовић, *Живот и ѝрикљученија*, Сабрана дела, I, пр. Б. Маринковић, Београд 1961, 231.

⁴ У. Крстић, „Јован Апостоловић, први Србин лекар“, *Зборник Маїице срїске за књижевност и језик* 3 (1955), 80–81.

⁵ *Срїска їрађанска їоезија XVIII и с їочейка XIX сїолећа*, I, пр. Б. Маринковић, Београд 1966, 438–439, бр. 245.

⁶ А. Везилић, *Крайкоје найисаније о сїокојној жизни*, Беч 1788, 13–18.

вања српске етније у Монархији каже: „Управо истинита срећа сваког човека зависи скоро искључиво и једино од образовања његова разума и срца, стечена у младости.“⁷ Просветитељски идеали, наспрам срца, често истичу важност мозга и разума, другог физичког елемента душе. Те идеале прославља и Јован Авакумовић у познатој песми *Нарав, мајин, време дели*: „Капља често капајући./ Камен испробада./ Лоза лије капајући/ Вино изненада./ Тако често читајући./ Глупост исчезава./ Мудрог мудро внимајући./ Мозак изоштрав.“⁸

I

Душа, која осећа посредством срца и та осећања ментално уобличава посредством мозга, добија ново место у схватању модерног човека. Она више није окренута само према Богу, манифестује се посредством телесног и везује за земаљске ствари. Чвршћа укорененост појединца у брак, породицу, ширу верску и световну заједницу, праћена уздицањем културног и етичког прага, мотивише пораст осећања према себи и другом.⁹ Била је то неминовна потреба новостасале индивидуалности, која се одређује све јасније и сложеније. Током првих деценија 18. века емоције се и даље исказују непосредно, најчешће грубо и неконтролисано. У сеоским срединама таква свест се задржава и у другој половини века. Фон Таубе, покушавајући да одреди емоционалне особине српске етније у Монархији, каже да их одликује „веома себичан начин мишљења“, „потпуно охлађена љубав према ближњем“ и „осветољубивост која често траје годинама“.¹⁰ Ту емоционалну запуштеност, коју сусреће међу сеоским становништвом Срема и Славоније, он оправдава „турским јармом“. О емоционалној грубости сеоског дела српске етније говоре и други аутори, попут Симеона Пишчевића и Саве Текелије.

Почетни импулс у критици емоционалне запуштености и потребу васпитања емоција дале су црквене реформе, руковођене амбицијом да произведу новог верника. Прво их истиче стратегија моралне педагогије реформисаних цркава, а убрзо потом прихватају их и етичка учења католичке реформе. Катићетички приручници намењени васпитању новог верника непрестано истичу значај емоција, а посебно се инсистира на култивисању односа унутар породице. Откриће дечије посебности, значај мајчинске, родитељске и брачне љубави

⁷ Ф. В. фон Таубе, *Историјски и географски опис Краљевине Славоније и Војводсџва Срема*, Нови Сад 1998, 84.

⁸ *Српска грађанска поезија XVIII и с почетка XIX столећа*, I, 131, бр. 12.

⁹ О мотивацији осећања: С. Е. Izard, „Emotions in Personality and Culture“, *Ethos* 11 (1983), 305–312; S. A. Satris, „The Theory of Value and the Rise of Ethical Emotivism“, *Journal of the History of Ideas* 43 (1982), 109–128.

¹⁰ Ф. В. фон Таубе, *нав. дело*, 56. Овакво схватање фон Таубе понавља у неколико наврата. Уп.: Исто, 207–211.

тековине су времена верских реформи с краја 16. и током 17. века. Детињство се проглашава златним добом невиности, лишено прародитељског греха, што одређује ново место детета у породици, па и широј заједници.¹¹ Родитељи су дужни не само да брину о деци него и да их воле. Породица заснована на љубави постаје идеал према коме се саображавају и остале структуре друштва. Са новим схватањима емоција и њиховим значајем у животу појединца и његове породице српска црква се сусреће током двадесетих година 18. века, у време када започиње да спроводи верске реформе.¹² Пропагирање новог односа према емоцијама није изнето у радикалном облику. У катихетичким приручницима употребљаваним у Карловачкој митрополији током целог 18. века, делима Петра Могиле, Теофана Прокоповича, Платона Левшина и Јована Рајића односи у браку, породици и широј заједници заснивају се и даље на старим етичким учењима, која истичу дужност као основну моралну обавезу. Истовремено се, међутим, све више наглашава етички значај емоција, пре свега љубави, што се уочава већ у Могилином катехизису, првом делу те врсте у православном свету, прештампаном и за потребе Карловачке митрополије. Треће његово поглавље посвећено је љубави, једној од три главне богословске врлине. Њоме се излаже целокупна хришћанска етика.¹³ Била је то значајна новост уведена у православље посредством етичких учења католичке реформе. Она се, након Могилиног катехизиса, појављује и у другим таквим делима, па и у катехизису Јована Рајића намењеном школама Карловачке митрополије.¹⁴ Рајић тумачи љубав као наклоност срца према некој ствари, а истиниту љубав као поштовање десет божијих заповести. Йубав према ближњем тумачи петом бојјом заповешћу – а то је љубав према родитељима. Под тим појмом он не подразумева само плотске родитеље него целокупну институционалну структуру државе и цркве, а љубав према њима исказује се поштовањем, покорношћу и послушношћу. Йубав према ближњима допуњава се обавезом поштовања дела милосрђа, духовних и телесних, а љубав супружника светом тајном брака. Уважавање супружничке љубави и њено ново тумачење у свакодневном парохијском животу огледа се и у чињеници да се брак више није могао склопити без пристанка младенаца. Такво схватање је у другим верским срединама познато одраније, али се

¹¹ L. Seco, *La pedagogia della Controriforma*, Brescia 1973, 133–180; F. Arijes, *Vekovi detinjstva*, Beograd 1989. година.

¹² М. Тимотијевић, „Верник и поданик“, *Приватни животи у српским земљама у освић модерној доба*, пр. А. Фотић, Београд 2005, 624–644.

¹³ (П. Могила), *Православное исповедание вери*, Москва 1744, стр. 233–312. О Могилином катехизису у његовим узорима: Г. В. Флоровски, *Пушеви руској бојословља*, Подгорица 1997, 64–66.

¹⁴ Д. Руварац, „Катихизис синодално – Рајићев – за клирикалне школе од 1774“, *Српски Сион XIV* (1904), 225–229, 257–261.

у Београдско-карловачкој митрополији уводи тек 1726. године.¹⁵ У потоњим деценијама морална педагогија цркве све више указује на значај емоција у животу појединца и његове породице. Илустративан и утицајан пример са прелаза 18. у 19. јесте век морализаторска дидактична песма митрополита Стефана Стратимировића *Љубосава и Радован*, замишљена као савет мајки ћерима и очева синовима.¹⁶

Други импулс уздицању прага емоционалне свести и његовом проширивању на јавни морал дале су државне реформе засноване на идејама просветитељства, и то оног раног из 17. века.¹⁷ У кругу политичких теорија протестантског материјализма емоције се и даље повезују са дужностима, али се тумаче у оквиру природног, а не божанског права.¹⁸ У трактату о брачним дужностима Виљема Гоуга, једном од првих дела те врсте, истиче се да је дужност супруга да воли супругу, док је њена дужност да га поштује и да му се покорава.¹⁹ У потоњим делима исте врсте љубав постаје обавеза оба супружника, што доприноси израстању породице у емоционалну заједницу. Истовремено, под утицајем неостоичких списа Јустуса Липсијуса, уобличава се ново схватање јавног морала, које је пресудно утицало на теорије о модерној држави, њеном владару и поданицима.²⁰ Деловање појединца у јавности више није мотивисано само обавезама него и емоцијама. Илустративан пример је уобличавање модерног патриотизма, као љубави према отаџбини. Такво схватање емоционалног патриотизма заговара Доситеј Обрадовић и у есеју о врлинама, објављеном у *Совјетјима здравјао разума*. Обрадовић дефинише патриотизам као љубав према „отечеству“, отелотвореном у лику просвећеног суверена. Владар воли поданике као што они воле њега, а он управља државом као што отац управља породицом.²¹

Посредством тог модела етички идеали просвећене апсолутистичке државе пројектују се на етичке идеале породице, али и обратно. Породица постаје основна ћелија организоване државе, а њени интереси се истичу у први план и потискују личне интересе њених појединих чланова. Они су дужни да воле

¹⁵ М. Тимотијевић, *Верник и ѿданик*, 632.

¹⁶ Песма је прештампана у: А. Грдинић, *Анѿологија сѿтаријеј срѿској ѿеснишиѿва*, Нови Сад 2005, 146–156.

¹⁷ Уп.: J. Israel, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650–1750*, Oxford University Press 2001, 3–22.

¹⁸ V. Kahn, „’The Duty to Love’: Passion and Obligation in Early Modern Political Theory“, *Representation* 68 (1999), 84–107.

¹⁹ Исто, 86–87.

²⁰ В. Оестереич, *Neostoicism and the Early Modern State*, Cambridge University Press 1982, 13–131.

²¹ Д. Обрадовић, *Совјетји здравјао разума*, Сабрана дела, I, 371. За шире оквире уобличавања врлине патриотизма у просветитељству: Т. Munck, *The Enlightenment. A Comparative Social History 1721–1796*, London, New York 2000, 199–203.

и да се жртвују за породицу, на чијем челу се налази супруг и отац, који том основном државном ћелијом управља са неприкосновеним апсолутистичким ауторитетом.²² Отац породице, с друге стране, усклађује интересе породице са захтевима шире заједнице, пре свега државе.²³ Изједначавање породице са државом на етичком и емоционалном плану било је основа за уобличавање њеног модерног грађанског идентитета, који започиње да се обликује у току друге половине 18. века, са терезијанско-јозефинистичким просветитељским реформама. У то време осећања се стратешки култивишу и контролишу, под утицајем образовања дефинисаног према схватањима о новом појединцу – подобном вернику и поданику, а њихово исказивање у јавној и приватној области подвргава се нормама васпитања. На који начин, колико и на ком месту се емоције показују – више није приватна ствар појединца. Даје им се морално тумачење, позитивно и негативно, а њихово откривање схвата се као питање пристојности.²⁴

Трећи импулс у васпитању емоција дала је грађанска интелигенција, чијим посредством започиње да се уобличава културна јавност српске етнице у Хабзбуршкој монархији.²⁵ Деловањем просвећене интелигенције све јасније се, насупрот идеји о вернику и поданику, уобличава идеја о грађанину и његовом самосвојном идентитету. Васпитање грађанина, које та интелигенција преузима на себе, подразумева и васпитање његових емоција. Друговање с књигом истиче значај духовних вредности емоција као чинилаца обликовања човековог личног односа према самој себи и према другима. У том духу васпитава се подмладак, а преломну улогу у популаризовању нових схватања имала је литература на говорном народном језику, од Захарија Орфелина и Доситеја Обрадовића надаље. Нова педагошка схватања инсистирају на неговању емоционалног односа према себи и најближима, пре свега према породици, али и према осталим члановима заједнице. Прва међу тим емоцијама је љубав, смат-

²² Ž. Donzelo, „Vladanje posredstvom porodice“, *Rađanje moderne porodice*, pr. A. Milić, Beograd 1988, 131–146; Laslett, B., „The Family as a Public and Private Institution: An Historical Perspective“, *Journal of Marriage and the Family* 35 (1973), 480–492; K. A. Lynch, „The Family and the History of Public Life“, *Journal of Interdisciplinary History* 24 (1994), 665–684.

²³ Био је то разлог да се иконична представа владара, схваћена као патриотска икона, у приватном простору породичног дома поставља поред портрета оца породице: М. Тимотијевић, „Домаћи простор“, *Приватни животи у српским земљама у освиј новој доба*, 832.

²⁴ О образовању као инструменту контроле тела и духа: К. Ј. MacHardy, „Cultural Capital, Family Strategies and Noble Identity in Early Modern Habsburg Austria 1579–1620“, *Past and Present* 163 (1999), 45. О емоцијама као културолошки организованом систему вредности: С. Lutz, G. M. White, „The Anthropology of Emotions“, *Annual Review of Anthropology* 15 (1986), 412.

²⁵ Уп.: J. V. Horn Melton, „From Image to Word: Cultural Reform and Rise of Literate Culture in Eighteenth-Century Austria“, *The Journal of Modern History* 58 (1986), 92–124; T. C. W. Blanning, *The Culture of Power and the Power of Culture. Old Regime Europe 1660–1789*, Oxford University Press 2002, 103. и даље.

рана већ у старој хришћанској етици за једну од три главне богословске врлине. Међутим, тако схваћена љубав је етичка категорија и није пресудно повезана са емоцијама, него са поштовањем. Према старим схватањима, волети значи – превасходно поштовати. Таква је чак и супружничка љубав, а многи бракови склопљени између старог супруга и младе супруге функционишу на тим етичким претпоставкама.²⁶ Барокни менталитет, а посебно просветитељски, даје тој врсти љубави телесно обележје, а стара етичка схватања попримају емоционалну природу. У грађанској поезији тога времена, која потпуно осликава свест те новостасале класе, од несрећне љубави „боле сердце и душа“, а удварање старијих млађима извргава се порузи.²⁷ Током последњих деценија 18. века шири се нова врста осећајности, развијена у реакцији на спољашњи доживљај личности однегован у бароку. Нова схватања изражавала су жељу за мирним идиличним животом, у коме човекова срећа долази изнутра, из њега самога. Суштина среће, с друге стране, види се у љубави. Она се повезује са емоцијама и усмерава према најближима, родитељима, супружнику и деци.²⁸

II

Пораст осећајности и потискивање равнодушности најјасније се примећују у породици, најужем кругу приватности, у којој се све доживљава личније и пристрасније.²⁹ Рађања и умирања, растанци и поновни сусрети, сукоби и измирења подгревају емоције, изазивају осећања, па и страсти. Појединац се сусреће са осећањима већ у детињству, навикава се на њих и исказује потребу за њима. У испољавању нежности предњачиле су мајке.³⁰ Оне су основни пок-

²⁶ На такав начин неопходно је схватити појам љубав и у дефиницији брака као свете тајне. Уп.: Д. Руварац, „Катихизис синодално-Рајићев – за клирикалне школе од 1774“, *Српски Сион* XIV (1904), 199.

²⁷ *Српска грађанска поезија XVIII и с њојом XIX столећа*, I, 286, бр. 101; и II, 208–209, бр. 484.

²⁸ Таква схватања најдоследније је заговарао Доситеј Обрадовић. Уп.: Ј. Деретић, „Доситеј као „човек осећања“ (Анализа једног чувствителног наравоученија)“, *Ковчежић* V (1963), 2–24. За шире оквире те проблематике, на које се ослања и Деретић: R. S. Crane, „Suggestions Toward a Genealogy of the „Man of Feeling““, *ELH* 1 (1934), 205–230.

²⁹ О породичној структури и односима: М. Тимотијевић, „Приватност породице“, *Приватни животи у српским земљама у освиј модерној доба*, 759–811, пос. 800–806. За шире оквире: М. Trouille, „The Failings of Rousseau’s Ideals of Domesticity and Sensibility“, *Eighteenth-Century Studies* 24 (1991), 451–483.

³⁰ Насупрот томе, наравно, и даље је важан проблем њихове емоционалне хладноће. Он се најдрастичније исказује чедоморством, којем према неким мишљењима расте у последњој четвртини 18. века: Р. Јеремић, „Здравствена култура Војводине у 18. веку“, *Гласник Историјској друштва у Новом Сагу* (1940), 271. За шире оквире те проблематике: S. Kord, „Women as Children, Women as Childkillers: Poetic Images of Infanticide in Eighteenth-Century Germany“, *Eighteenth-Century Studies* 26 (1993), 449–466.

ретачи емоционалног повезивања породице, што потврђују сви мемоаристи у својим сећањима на најраније детињство. Мајке су губитак деце и прерани растанак с њима тешко прихватале, падајући у депресију, па чак и у болест. Симеон Пишчевић, описујући одлазак од куће и почетак школовања у Бечу, каже: „Мати ми се јако разболе од жалости што су јој деца, моја браћа и сестре, помрла, и, како сам јој само још ја остао, послали су по мене и довели ме кући... Тако ја проведем код куће четири месеца бавећи се читањем и писањем. За то време мати ми је мало прездравила.“³¹

Дете најпре развија осећања према мајци, а потом према оцу, браћи и сестрама и другим члановима породице.³² Пишчевић често показује дубоко поштовање према оцу, али љубав коју према њему осећа исказује много дискретније. У детињству се развија и љубав према родитељима. То је традиционална морална вредност, која је у претходним временима подразумевала превасходно поштовање према родитељима и старање о њима у старости.³³ Развијање нове свести о емоцијама, те израстање брака у емоционалну заједницу, мења значење те старе богословске врлине. Дете се учи да воли родитеље, а не само да их поштује, а родитељска љубав и нежност прижељкују се након растанка и призивају у сећањима. Сава Текелија тешко прихвата одвајање од куће, а нарочито му недостаје нежност родитеља, па у мемоарима о томе каже: „Жалост отлучити се од родитеља, од нежности, доћи у такву худност; од друштва дошао у тако непознате људе.“³⁴ У емоционалној структури породице отац је присутан, мада је обично иза мајке и по страни. Он исказује емоције ређе и у судбоноснијим тренуцима. То је део старе разлике у тактици испољавања емоција између жена и мушкараца.

Легализација љубави у браку један је од важних елемената уобличавања модерне породице.³⁵ Исказивање тог новог емоционалног односа међу супружницима, међутим, није дуго било јавно прихваћено, па припада кругу најинтимнијег. Љубав се ретко исказује у кругу колективне породичне приватности, а у јавности скоро никада. Тако су налагала схватања пристojности. Ауторитет оца породице није смело ништа да доведе у питање, па ни емоције. Оне се у том смислу свесно и дисциплиновано потискују у област најприватнијег. Наклоност младог Пишчевића према првој супрузи Дафини Рашковић, јасно исказана у мемоарима, рани је и усамљени наговештај новог времена. Отво-

³¹ С. Пишчевић, *Мемоари*, Београд 1963, 8.

³² М. Тимотијевић, *Приватности породице*, 781–790.

³³ Уп.: *Иштика јеройолишника*, Беч 1774, 43–45, 47–49, 55–57.

³⁴ С. Текелија, *Описаније живојиа*, Београд 1966, 60.

³⁵ На оваквом тумачењу посебно инсистирају студије рода. Уп.: М. Ј. Boxer, J. J. H. Quataert, „Women in the Age of Religious Upheaval and Political Centralization“, *Connecting Spheres. Women in the Western World, 1500 to the Present*, Ed. by M. J. Boxer, J. H. Quataert, Oxford University Press 1987, 36–37.

реније исказивање љубави супружника постаје прихватљиво тек током последњих деценија 18. века, чему је умногоме допринела литература, а нарочито просветитељски текстови о љубави, женидби и браку. У епиграму *О женидби*, објављеном у *Славено-сербском маџазину* Захарија Орфелина, љубав супружника се упоређује са небеским откровењем.³⁶ Сличног садржаја су и *Стихи* *каковим образом љубов у браку сохраниџи можно* Атанасија Стојковића. Љубав, као основа срећног брака, подразумева верност. Таква схватања широко су распрострањена и о љубави пева и грађанска поезија. У *Песен о женидвје* већ на почетку се истиче: „Света ствар јест доброг друга/ по желању имат свога/ живит с њиме и љубит се,/ но искрено не варат се.“³⁷ Друга песма без наслова започиње стиховима: „Женити се ко ј’ намеран,/ Мора бити жени веран,/ У болести и несрећи/ Не треба се ње одрећи.“³⁸

Доситеј Обрадовић у неколико наврата тумачи брачну љубав са позиције морала, али у исто време потпуно уважава њену телесну природу. У есеју *О злоби*, објављеном у *Совјетџима здравџо разума*, он каже да је телесна љубав благословљена браком етичка вредност, а њен суштински смисао је продужење самог човека, његове породице, а самим тим и људског рода.³⁹ Насупрот брачној љубави Обрадовић поставља телесну љубав, коју назива „сластољубије“. Таква љубав је сама себи сврха и у том смислу он је тумачи као похоту и порок. О повезивању духовних емоција и телесних страсти грађанска поезија пева са мање морализаторских обзира, али се они и ту подразумевају. У једној од песама из песмарице Максима Брановца појављују се стихови: „Венчајте нас с љубве венцем,/ Ах, бесмртни ви богови,/ Да једанпут љубви полно,/ Сердце моје развеселит.“⁴⁰

Смрт најближих доживљава се као губитак и на њега се реагује снажним и сложеним емоцијама. То, данас сасвим нормално осећање, било је у 18. веку новост.⁴¹ У емоционалној типологији, наравно, смрт мајке има средишње место. Симеон Пишчевић, сећајући се смрти своје мајке, каже у мемоарима: „И веруј ми, драги читаоче, да и данас, после више од тридесет година, кад се тога сетим, од суза једва видим то што пишем.“⁴² Такво реаговање на мајчину смрт је топос у мемоарској литератури касног 18. и раног 19. века, а среће се и у мемоарима До-

³⁶ З. Орфелин, *Славено-сербски маџазин*, 75.

³⁷ М. Сучевић, „Неколико примера српске грађанске лирике XVIII века“, *Зборник Маџице српске за књижевности и језик* 3 (1955), 169.

³⁸ *Српска грађанска поезија XVIII и с почетџка XIX столећа*, I, 231, бр. 53.

³⁹ Д. Обрадовић, *Совјетџи здравџо разума*, Сабрана дела, I, 355–356.

⁴⁰ Песма је забележена у песмарици Максима Брановца из 1817. године: *Српска грађанска поезија XVIII и с почетџка XIX столећа*, I, 241, бр. 63.

⁴¹ М. Тимотијевић, *Индивидуална приватности*, 730–736. За корене ове промене: Ф. Агџес, „Izmenjena smrt. Promena stavova prema smrti u zapadnim društvima“, *Eseji o istoriji smrti na Zapadu od srednjeg veka do naših dana*, Београд 1989, 174–208, пос. 182.

⁴² С. Пишчевић, *нав. дело*, 78.

ситеја Обрадовића. Снажно се реагује и на смрт брачног друга. Пишчевић наводи да је супруга Атанасија Рашковића, након његове изненадне смрти, била веома утучена: „Код таште, у Митровици, остао сам шест дана и тамо оставио своју жену да мајку, у жалости, макар речима теши, јер је скоро ван себе ишла по кући или лежала – у тако је великом болу била.“⁴³ На сличан начин доживљава смрт супруге и Пишчевићев отац. У потоњим деценијама мушкарци отвореније искажују емоције, и то на почетку управо поводом смрти чланова најуже породице.⁴⁴

Учвршћивање породице допринело је и неговању снажнијег емоционалног односа према деци. Стари етички приручници тумачили су љубав родитеља према деци и љубав деце према родитељима превасходно као бригу о њима. На такав начин је та врлина протумачена и у два амблема у *Иици јеројолицици*.⁴⁵ Нови емоционални однос најпре се развија према старијој, а потом према млађој деци. Јавља се најпре код мајки, а потом код очева, о чему говоре подаци из прве половине века. Илустративан пример су записи о смрти деце. Култ преминуле деце развија се на самом крају 18. века, али се развијање емоционалног односа према њима може пратити знатно раније. Потресан запис о смрти свог четрнаестогодишњег сина јединца оставио је Станоје Поповић, свештеник и сликар из Мартинаца.⁴⁶ Очеви емоционално реагују и на смрт усвојене деце. Тако Јован Рајић саставља надгробне стихове поводом смрти свог посинка Ефимија.⁴⁷ О исказивању очинске љубави према ћеркама има мање података, али ни они нису ретки већ од краја 17. века. Остоја Мркојевић, свештеник и сликар, слика икону светог архиђакона Стефана и прилаже је за душу своје кћери Теофаније парохијској цркви светог пророка Илије у Широком Селу 1694. године.

III

Са образовањем младежи као идеал почиње да се истиче стид, који је у ширим европским оквирима већ раније уведен у васпитање.⁴⁸ Повишење прага стида била је, у ствари, репресивна мера ограничења, за коју се заједнички залажу црква и држава. Појам има нормативно обележје и подразумева контролу понашања, а заснива се на разликовању васпитаног и неваспитаног, пристој-

⁴³ Исто, 110.

⁴⁴ Исто, 319.

⁴⁵ *Иици јеројолицици*, 51–53.

⁴⁶ П. Момировић, „Запис о златокосом Максиму“, *Свеске Друштва историјара уметности* 4 (1977), 13–19. Исто, *Сџари српски записи и најџиси из Војводине*, I, Нови Сад 1993, 97, бр. 479. Уп.: F. Ferrucci, „The Death Child: A Romantic Myth“, *MLN* 104 (1989), 117–134.

⁴⁷ Д. Руварац, *Архимандрит Јован Рајић 1726–1801*, Сремски Карловци 1901, 26–27.

⁴⁸ F. Arijes, *Vekovi detinjstva*, 142–175.

ног и непристојног, врлине и порока.⁴⁹ Прописане норме одређују шта коме доликује, али та одређења нису само формална и не односе се искључиво на спољашње понашање. Управо обратно, стратегија стида настоји да пропише и контролише емоције, да их обликује посредством ума, на који се делује васпитањем. Поимање стида подразумева унутрашњи дијалог душе вођен између емоција и разума, срца и мозга, што би се данас могло назвати ауторестриктивном менталном контролом.⁵⁰

Стид се превасходно намеће женама, а у моралном васпитању девојака он се истиче као главна врлина. У морализаторском зборнику *Ийика јеройолийика*, примера ради, на амблему стида приказана је млада двојка са велом преко главе.⁵¹ Култ жене формиран у позном 18. веку заснивао се понајвише на уобличавању строгих моралних норми које им се намећу.⁵² У српској грађанској поезији често се истиче да је стид врлина девојака, а исказује се кротким понашањем. Митрополит Стефан Стратимировић у једној моралистичко-дидактичној песми наглашава: „Радосна је мајка код девојке/ Коју дичи и стид и невиност.“⁵³ Кроткост је, као и стид, стара морална вредност. У хришћанским етичким приручницима узор кроткости је сам Исус Христос. На такво тумачење ослања се и амблем кроткости у *Ийици јеройолийици*.⁵⁴ Грађанска поезија последњих деценија 18. и првих деценија 19. века пружа изобилје података о схватању стида и кроткости, мада углавном посредно, критиковањем понашања девојака. Оне се у низу песама оптужују за бестидност, али потребно је имати на уму да ту поезију пишу углавном млади мушкарци кивни на девојке. У ученој грађанској поезији стид и кроткост тумаче се као природно стање. Наспрам покварености града истиче се идилична природност села, у коме је сачуван стари патријархални морал. У тако схваћену поетску визију села пројектује се лик идеализоване девојке, за коју се каже: „Девнице су тамо кротке/ Стидом

---

⁴⁹ У једној од поучних прича Доситеј Обрадовић повезује стид са врлинама, супротстављајући га кривци, коју повезује за пороцима: Д. Обрадовић, *Собраније разних нравочийелних вештјеј в йолзу и увеселеније*, Сабрана дела, II, 156.

⁵⁰ Илустративан пример су промене у приручницима о лепом понашању. Упутне су разлике између списа Еразма Ротердамског, који преводи Доситеј Обрадовић и списа Адолфа Книгеа, који преводи Теодор Павловић: Д. Обрадовић, *Христийиција*, Сабрана дела, III, 113–140; Т. Павловић, *О ойхожденији с људима*, Будим 1831. О важности унутрашње контроле пева и грађанска поезија: *Српска грађанска йоезија ХVIII и с йочейка ХIХ сйолећа*, I, 513, бр. 303.

⁵¹ *Ийика јеройолийика*, 107–109.

⁵² T. Munck, *The Enlightenment. A Comparative Social History 1721–1796*, 211–214. Уп.: M. LeGates, „The Cult of Womanhood in Eighteenth-Century Thought“, *Eighteenth-Century Studies* 10 (1976), 21–29.

⁵³ Песма је прештампана у: Н. Грдинић, *Анйолоија сйаријеј српској йеснишија*, Нови Сад 2005, 151.

⁵⁴ *Ийика јеройолийика*, 119–121.

черних очес љупке,/ Лице млеко напојено,/ Бистром водом умивено.“⁵⁵ То је литерарна конструкција, популарна у целокупној књижевности европског просветитељства. На њу се ослања и Јоаким Вујић приликом описа свог првог љубавног „прикљученија“.⁵⁶

Стид је, наравно, општеважећи етички идеал за младе оба пола. На такав начин он се тумачи у књизи Еразма Ротердамског *De civilitate morum puerilium*, преведеној за потребе српске читалачке публике у два наврата.⁵⁷ Доситеј Обрадовић у *Ижици* каже: „Кад си сам, стиди се самога себе и своје савести, и с добрима мислима одгони од себе зле мисли као псе с камењем. Кад си пред другима стиди се стара, стиди се млада човека и жене, туђина и домаћег. О, лијеп ти је они образ, који је помазан руменилом стиденија, и прекрасне су оне очи и обрве, које имају на себи боју простоте и смиренија.“⁵⁸ Стид је важна категорија у разграничавању јавног и приватног, што у много наврата показују Пишчевићеви мемоари. Описујући догађаје из младости, он често прекида наративни ток, стављајући до знања читаоцу да га на то нагони пре свега стид.

Уздизање идеала стида и кроткости најдоследније се огледа у потискивању отвореног исказивања сексуалности. Стратегија нових етичких норми истиче се већ у васпитању деце, па Сава Текелија отворено критикује несташне игре послуге са сексуалношћу деце. Он их сматра погубним за њихово даље васпитање и саветује родитељима да избегавају да оставе децу насамо са послугом. Сексуалност постаје скровити део приватности. Правила лепог понашања налажу да се она не показује, па да се о њој не говори јавно, нити у окружењу породичне приватности. У мемоарској литератури с краја века, у делима Симеона Пишчевића, Саве Текелије и Доситеја Обрадовића, избегавају се разговори о сексуалности, па и отвореније алузије.⁵⁹

IV

Морализаторско-дидактична литература с краја 18. и почетка 19. века у оквиру је истих просветитељских идеала заговарала два различита односа пре-

⁵⁵ Песма је забележена у неколико песмарица с почетка 19. века: *Српска грађанска поезија XVIII и с почетка XIX столећа*, I, 175–176, бр. 31.

⁵⁶ М. Кићовић, „Младост Јоакима Вујића“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* II (1954), 48.

⁵⁷ М. Тимотијевић, *Индивидуална приватност*, 694. О Еразмовом спису: Н. La Fontaine-Verwey, „The First „Book of Etiquette“ for Children: Erasmus „De civilitate morum puerilium““, *Quaerendo* 1 (1971), 19–30. О његовим изворима у дворској етикецији. М. Curton, „A Question of Manners: Status and Gender in Etiquette and Courtesy“, *Journal of Modern History* 57 (1985), 395–423.

⁵⁸ Д. Обрадовић, *Избор њучних ставова*, Београд 1904, 90.

⁵⁹ М. Тимотијевић, *Индивидуална приватност*, 716–719. За пример уп.: *Српска грађанска поезија XVIII и с почетка XIX столећа*, II, 181–183, бр. 452.

ма емоцијама. Узак круг неостоички настројених интелектуалаца пропагира уздржаност и моралну снагу, што подразумева контролу емоција, без њиховог јавног исказивања.⁶⁰ Први спис такве врсте намењен васпитању младежи је *Крајко сјисаније о сјокојној жизни* Алексија Везилића.⁶¹ Тај песнички зборник је сложеног садржаја, али његов први део садржи песме са неостоичким моралним поукама о томе да контрола слепих страсти и емоција води путем стицања моралне и духовне слободе. Везилићева неостоичка социјална педагогија, наравно, не негира емоције, него истиче важност њихове контроле разумом. Разум води емоције на путу спокојног живота. У потоњим деценијама појављују се и преводи изворних неостоичких текстова. Григорије Трлајић преводи списе Марка Аурелија, али су они остали у рукопису. Димитрије Николајевић Дарвар, међутим, објављује своје преводе *Табуне* Цебеса из Тебе и Епиктетове *Приручне књије*.⁶²

Емоцијама се, с друге стране, придаје све већи значај, а њихово исказивање у свакој прилици и на сваком месту тумачи се као исказ духовности. Та друга, много утицајнија схватања у грађанској култури тога времена, заговарала су идеје сентиментализма.⁶³ Читалачка публика спознаје нову осећајност посредством књижевности немачког сентиментализма, у којој су водеће место свакако имали Гетеови *Јади младој Верџера*, објављени 1774. године. Наравно, литература сентименталног емоционалног набоја појављује се у српској читалачкој публици и раније, па чак и у преводу. Један од раних примера јесте трагична љубавна прича о Селиму и Фатими, објављена у *Славено-сербском маџазину* Захарија Орфелина.⁶⁴ Оснивач књижевног сентиментализма у српској средини био је Доситеј Обрадовић, а потом ће га прихватити многи преводиоци и књижевници, све до првих деценија наредног века.⁶⁵ Обрадовић често уздише и плаче, а најчешће када се сети покојне мајке и сестре. Он коначно одлази у Семнартон да обиђе њихове гробове, о чему каже: „Овај (свештеник) ми покаже гроб матере моје и миле Јуле сестрице. Мати, мати и рођена и сестрица! Какова су то чудна имена! И сад ми, ово пишући, из самога срца извиру сузе и, наводњавајући очи

⁶⁰ О оживљавању неостоичизма, његовом утицају на уобличавање јавног морала и значају емоција у тим оквирима: В. Oestereich, *Neosticism and the Early Modern State*, Cambridge University Press 1982, 32.

⁶¹ А. Везилић, *Крајко сјисаније о сјокојној жизни*, Беч 1788, 1–143.

⁶² Д. Николајевић Дарвар, *Кевийа Тивејској Икона, или Изображеније челољеческојо жийија и Еийкијетја Сјоическојо Ручица, или Правоучијелнаја книжица*, Будим 1799. година.

⁶³ О утицају књижевности сентиментализма на образовање емоција: J. Millan, „Fellings and Novels“, *Rewriting the Self. Histories from the Renaissance to the Present*, Ed. by R. Poter, London, New York 1997, 119–131.

⁶⁴ З. Орфелин, *Славено-сербски маџазин*, Венеција 1768, 48–69.

⁶⁵ Д. Живковић, „Књижевни правци код Срба – сентиментализам“, *Од барока до класицизма*, пр. М. Павић, Београд 1966, 229–235.

моје, једва ми дају писати. Паднем на ону пречасну земљу, изљубим је и сузама оросим.⁶⁶ Завршна верзија Пишчевићевих мемоара, писана под снажним утицајем руског сентиментализма, пружа јасну слику о тој новој осећајности.⁶⁷

Осећања постају кључне речи и у лексици српске грађанске поезије с краја 18. и почетком 19. века.⁶⁸ Она сагледава љубав више као духовну него као телесну вредност. Током последњих деценија века појављује се велики број песама које славе готово етерично осећање љубави. Те песме, судећи по квалитету стихова, писали су претежно образованији представници грађанског друштва. Једну такву песму забележио је Спиридон Поповић на празним страницама свога примерка немачког издања Фенелоновог *Телемаха*, објављеног 1778. године. Песма започиње стиховима: „Сва се сад жеља моја исполни,/ Сва се туга на радост промени,/ Јер заљубљено сердце моје,/ С тобом биће ми ослобођено.“, а завршава се стиховима: „И милим пјением птичица,/ Са сладким торжеством весели сви,/ То ћемо шчастљиви ми сви,/ С тобом живот нам вјечно тјешити.“⁶⁹ Очигледно да стихови нису погодвали несташном момачком певању по сокацима, јер својом бескрвном осећајношћу више одговарају неком девојачком спомену. Много већи број грађанских песама тога времена посвећен је несрећним љубавима. Она је омиљена тема тога времена о којој певају мушкарци и жене, неожењени и ожењени. Сви пате за неузвраћеном, или неоствареном љубави. То је напросто нова модна обавеза, слична оној која се неколико деценија раније уводи у политику одевања. Сентиментализам утиче и на приватну преписку, која током последњих деценија 18. века постаје субјективнија, емотивнија и сентименталнија, и то не само у оквиру породице.⁷⁰ Писмо Мојсија Рашковића, упућено његовом патрону, карловачком митрополиту Јовану Георгијевићу са студија у Лајпцигу, писано је са дужним поштовањем, одмерено и учтиво, али у њему се појављују и реченице писане наглашеним емоционалним тоном, у којима се помињу срце, плач и сузе.⁷¹ Доситеј Обрадовић завршава писмо упућено сенатору потиског дистрикта Ђорђевићу речима: „Поздрављам свесрдачно моју

⁶⁶ Д. Обрадовић, *Животи и њриклученија*, Сабрана дела, I, 230.

⁶⁷ М. Павић, „Симеон Пишчевић“, *Од барока до класицизма*, 271–351, пос. 319–325. Уп.: N. L. Cooper, „A Chapter in the History of Russian Autobiography: Childhood, Youth, and Maturity in Fonvizin’s *Chistoserdechnoe Priznanie v Delakh Moikh i Pomyshleniakh* (A Sincere Avowal of My Deeds and Thoughts)“, *The Slavic and East European Journal* 40 (1996), 609–622; A. Schonle, „The Scare of the Self: Sentimentalism, Privacy, and Private Life in Russian Culture“, *1780–1820, Slavic Review* 57 (1998), 723–746.

⁶⁸ Иста карактеристика присутна је и у другим срединама: W. M. Reddy, „Sentimentalism and Its Erasure: The Role of Emotions in the Era of the French Revolution“, *The Journal of Modern History* 72 (2000), 111.

⁶⁹ М. Сучевић, *нав. дело*, 168.

⁷⁰ М. Тимотијевић, *Индивидуална њривајносћ*, 750–754.

⁷¹ Д. Руварац, *Архимандритија Јована Рајућа „Историја катицизма“*, 269–272.

милу госпођу Јулу. Како ми је мило што сам у таквој, мени драгој, фамилији ово, мени предраго, име нашао! И Димитрија, ученика мојега, поздрављам, и желећи да вас у здрављу видим, остајем сасвим предани ваш Доситеј Обрадович.⁷² Карловчанин Атанасије Гавриловић на самом крају века започиње писмо упућено сестрићу Авраму, хиландарском монаху, следећим речима: „И сердце моје весма радосно ест што ја твоје (писмо) примио есам и грозно сузама плакао есам от радости кад сам чуо да си дошао у светија обители.“⁷³

Сентиментализам има прописану иконографију, а општем симболографском топосу припадају и сузе. Оне су неопходне увек, у свакој прилици и на сваком месту, а лију се подједнако због несрећне и срећне љубави. У једној песми из песмарице Аврама Милетића момак подсећа девојку: „Воспомени да твој гди је/ Свуда за тобом сузе лије./ Изли верна, и ти коју./ С тим утеши љубав моју.“⁷⁴ Сузе неизоставно прате и сваку врсту растанка. У песми Авакума Авакумовића, спеваној у част одласка у рат сентандрејског официра Стефана Радубицког, пева се: „Грозне сузе твоје мајке,/ Ридајући чадо своје./ Плач целога твога рода/ И овдашњег всех народа.“⁷⁵

Наредни топос у реторици сентиментализма је прижељкивање смрти. Умире се, наравно, од емоција. Појединац непрестано понавља да је помислио како ће умрети, или да је пожелео да умре приликом изненадног сусрета, неочекиване вести. Љубав скоро да није могуће преживети. Она је велика рана на срцу, тешка болест за коју нема лека. Ако се уопште размишља, то се чини у категоријама вечности. Све се ради у односу на њу: другује, воли, мрзи, дају обећања и заклетве. Љубав, смрт и вечност често се спајају, па једна песма завршава стиховима: „Очи, моје очи, не престајте лити/ Горких суза токи до преслатке смрти.“⁷⁶ У другој песми несрећни момак поручује: „Гди си сада, о несрећна./ Смрт прегорка, мука вечна,/ Да ме барем с овог света/ Узмеш тако жалоснога!“⁷⁷ Од сличних текстова могла би се направити цела сузоточива антологија.

⁷² *Домаћа писма Досијеја Обрадовића*, Београд 1899, 26.

⁷³ Л. Чурчић, „Прилози о везама Хиландара са Србиом у Угарској у 18. веку. – 3. Писмо Атанасија Гавриловића из Сремских Карловаца сестрићу монаху Авраму у Хиландар“, *Хиландарски зборник* 2 (1971), 193. У истом тону написано је и писмо Григорија Трлајића упућено Доситеју Обрадовићу: *Сабрана дела Досијеја Обрадовића*, III, 351–352. Уп.: Костић, М., *Досијеј Обрадовић у историјској и ерсејекцији XVIII и XIX века*, Београд 1952, 176. Присним сентименталним тоном одише и писмо Теодора Јанковића Мирјевског упућено вршачком епископу Јосифу Јовановићу Шакабенти средином јануара 1799. године: Д. Ђорић, „Писмо Теодора Јанковића Мирјевског епископу вршачком Јосифу Јовановићу Шакабенти из године 1799“, *Гласник Историјској друштва у Новом Саду* VIII (1940), 158–160

⁷⁴ *Српска грађанска поезија XVIII и с почетка XIX столећа*, I, 474, бр. 277.

⁷⁵ Исто, I, 137, бр. 15.

⁷⁶ Исто, I, 434, бр. 241.

⁷⁷ Исто, I, 418, бр. 228. Уп.: Р. Ненин, „Једна песмарица грађанске лирике из 1817. године“, *Зборник радова XVII, Институт за књижевност* 2 (1952), 128–129.

Важну улогу у васпитању емоција имала је и визуелна култура. Њихово приказивање у барокном сликарству било је великим делом засновано на корпоралној реторици. Она је полазила од аристотелијанских схватања повезаности емоција и покрета, и била је усмерена на став тела и гестикалацију екстремитета.⁷⁸ Од краја 17. века пажња се све више усмерава на теорију израза, која у први план истиче важност исказивања емоција лицем. Посредством Ле Бруновог списа *Traité des passion* таква учења улазе у програм ликовних академија.⁷⁹ У српском сликарству појављују су тек у опусу сликара школованих на бечкој Ликовној академији, а илустративни пример нових схватања је лик уплакано Марије Магдалене са иконостаса Теодора Илића Чешљара у парохијској цркви у Мокрину. Српско профано сликарство с краја 18. и почетка 19. века сведено је умногоме на репрезентативни портрет, а он је подразумевао контролу емоција. Она је одраз васпитања, отмености, а самим тим и припадности одабраним социјалним круговима.⁸⁰ У религиозном сликарству, међутим, исказивању емоција и емоционалном тону слике даје се све већи значај, посебно у популарним побожним представама.

Ширењу знања о визуелном приказивању емоција допринело је увођење цртања у обавезни образовни програм, а потом и појава школа цртања намењених шегртима и калфама. Саставни део програма тих школа подразумевао је цртање према предлошцима преузетим из приручника за *expression des passions*. На сачуваним радовима ђака цртачке школе у Сремским Карловцима, примера ради, често се појављују студије емоција са натписима који их тумаче.⁸¹ Уздизање нивоа знања о визуелном емоционалном изражавању међу ђацима, шегртима и калфама омогућило је да се оно прикаже на сликама све сложеније и ученије. Репрезентативни пример таквог тумачења емоција су композиције Михајла Живковића *Јевреји на водама вавилонским*, изведене по узору на истоимено дело дрезденског мајстора Едуарда Бендемана.⁸² Анализа

⁷⁸ О барокној теорији израза: G. G. LeCoat, „Comparative Aspects of the Theory of Expression in Baroque Age“, *Eighteenth-Century Studies* 5 (1971/1972), 207–223. О критици барокне теорије израза: M. Schneider, *Jenseits der Aufklärung. Die religiöse Malerei im ausgehenden Ancien régime*, Berlin 1997, 336–338.

⁷⁹ T. Kirchner, *L'expression des passions. Ausdruck als Darstellungsproblem in der französischen Kunst und Kunsttheorie des 17. und 18. Jahrhunderts*, Mainz 1991, 29–50.

⁸⁰ За такво тумачење недостатка емоција на портретима: М. Тимотијевић, Р. Михаиловић, *Каиџарина Ивановић*, Београд 2004, 43–44. Уп.: W. Busch, *Des sentimentalische Bild. Die Krise der Kunst im 18. Jahrhundert und die Geburt der Moderne*, München 1993, 381–456.

⁸¹ Д. Шкорић, *Школе цртања код Срба*, Нови Сад 2006, 26.

⁸² Бендеманово дело конституисано је као група симболичних фигура различитог пола и животног доба које исказују различите степене исте емоције – туге за отаџбином. Петровићево тумачење Бендемановог дела почива на реинтерпретирању емоционалног стања појединих актера слике: М. Тимотијевић, „О симболичним фигурама композиција Јевреји на водама вавилонским Едуарда Бендемана и Живка Петровића“, *Саопштења XXXII–XXXIII (2000–2001)*, 81–97.

Живковићевих композиција указује на могућност једног новог тумачења модерне грађанске уметности и њене улоге у васпитавању емоција, али и употребе емоција у преношењу порука. Неке од слика непосредно су засноване управо на том принципу. Упутан пример је композиција *Фойиј њроклиње неверну жену*, прво приписаној Николи Алексићу, а потом Павлу Симићу, у којој се емоционалном реториком исказује морализаторска осуда кршења брачне верности и родитељске љубави.

* * *

Сажимајући размишљања о проблему подизања емоционалног прага у оквиру уобличавања модерног грађанског идентитета српске етнице неопходно је пре свега истаћи да то није био спонтан процес. Он се појављује као резултат стратешког деловања верских и државних реформи које васпитањем теже да култивишу појединца ради фабриковања подобног верника и поданика. Морализовање емоција, на коме инсистирају верске и државне реформе, било је репресивна мера институционализовања појединца у породицу као основну ћелију организованог друштва. Емоције имају важну улогу у конституисању заједнице, али за стабилност те исте заједнице неопходно је да се оне контролишу разумом. То се постиже њиховим детаљним моралним тумачењем, које се уноси у образовни програм. На тај процес надограђује се тежња новостасале индивидуалности појединца да јасније дефинише свој идентитет и одреди лични однос према себи и другима. Важну улогу у томе имала је делатност просвећених интелектуалаца, а пре свега књижевност сентиментализма која постаје један од главних васпитача емоција. Сентиментализам се умногоме залаже за ослобађање емоција, али и то залагање имало је јасне идеолошке конотације. Иза опште сентименталне кукњаве и плача почива сан о личној срећи и слободи, приватном породичном животу далеко од јавности и неизвесности судбине. Сентиментализам је у основи књижевност заснована на емоционалном прослављању грађанских идеала, а између његових наратива и социјалног поретка постоји непосредна веза. Он уводи на сцену грађанске хероје и уздиже њихове идеале. Идеализација породичне среће у функцији је прослављања приватности грађанске етике и њене емоционалности. Управо због тога та књижевност инсистира на исказивању породичне љубави, оне између супружника, али и оне између родитеља и деце, браће и сестара.⁸³

---

⁸³ S. Maza, „Luxury, Morality, and Social Change: Why There Was No Middle-Class Consciousness in Prerevolutionary France“, *The Journal of Modern History* 69 (1997), 223–228.

Summary

Miroslav Timotijević

Upbringing of emotions and formation of modern civil identity among Serbs

The article deals with a problem of formation of new understanding of emotions and its use in the strategies of religion and the state, in the light of formation of modern civil identity. The attention is paid to the Serbian nation in Habsburg monarchy, where a new consciousness about an individual, his individual and collective identity, was being formed during 18th and 19th century under the influence of religious and state reforms. Upbringing of an individual and uprising of his emotional consciousness became an instrument of influence to the individual, who was being organized institutionally both as a believer and a liege. Under the influence of Christianized neo-stoicism, the emotions were given ethical explanation, and with such a meaning, they were prescribed and propagated in the public and cultural sphere. The intention of newly-formed individuality to clearly define its identity and relation with himself and others was being built up to that process. The written culture of educated intellectuals, primarily sentimental literature had an important role in this process. It became the main educator of emotions and proponent of their liberation from manipulation by both religious and state reforms.